

INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA BO’LAJAK PEDAGOGLARDA IJTIMOIIY-KOMMUNIKATIV MOSLASHUVCHANLIKNI RIVOJLANTIRISH**Mirsaidova Muborak Karimovna***Samarqand davlat pedagogika instituti, Pedagogika fakulteti
Boshlang‘ich va maktabgacha ta’lim metodikasi kafedrasida assistenti***Annotatsiya**

Mazkur maqola inklyuziv ta’lim muhitida bo’lajak pedagoglarning ijtimoiy-kommunikativ moslashuvchanligini rivojlantirishning nazariy asoslari va amaliy yo’llarini tadqiq etadi. Maqolada kommunikativ moslashuvchanlik tushunchasi, uning tarkibiy qismlari, inklyuziv sinfdagi ahamiyati va bo’lajak o’qituvchilarni tayyorlash tizimida tutgan o’rni ko’rib chiqiladi. D. Hymes kommunikativ kompetensiya modeli, L.S. Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasi va A. Banduraning o’z-samaradorlik kontseptsiyasi nazariy poydevor sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari bo’lajak pedagoglarning inklyuziv muloqot ko’nikmalarini maqsadli shakllantirish uchun amaliy tavsiyalar taqdim etadi.

Kalit so’zlar: *inklyuziv ta’lim, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy moslashuvchanlik, bo’lajak o’qituvchilar, pedagogik tayyorgarlik, maxsus ehtiyojli o’quvchilar.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida inklyuziv ta’limni joriy etish nafaqat siyosiy va huquqiy islohotlarni, balki o’qituvchi kadrlarning kasbiy tayyorgarligini tubdan qayta ko’rib chiqishni talab qiladi. 1994-yilda qabul qilingan Salamanka Bayonoti – barcha bolalar, shu jumladan maxsus ehtiyojli bolalar uchun umumiy maktablarda ta’lim olish huquqini ta’minlash tamoyiline asoslanadi. Ushbu hujjat dunyoning 92 davlati tomonidan imzolangan bo’lib, inklyuziv ta’lim paradigmasining global ko’lamda tarqalishiga asos bo’ldi. Biroq, me’yoriy-huquqiy bazaning mavjudligi amaliy muammolarni avtomatik ravishda hal etib bermaydi: inklyuziv sinfdan ishlayotgan o’qituvchining kommunikativ tayyorgarligi masalasi dolzarb ilmiy muammo bo’lib qolmoqda.

T. Booth va M. Ainscowning inklyuziya indeksiga ko’ra, ta’lim jarayoniga barcha ishtirokchilarning to’laqonli qo’shilishi uchun ijtimoiy muhit hamda o’qituvchi-o’quvchi va o’quvchi-o’quvchi muloqoti sifati hal qiluvchi ahamiyatga ega.³ Shu boisdan, bo’lajak pedagoglarning ijtimoiy-kommunikativ moslashuvchanligini rivojlantirish inklyuziv ta’limni samarali tatbiq etishning muhim shartidir.

³ Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. – Bristol: CSIE, 2002. – P. 3.

Mazkur maqolaning maqsadi – inklyuziv ta’lim muhitida bo‘lajak pedagoglarda ijtimoiy-kommunikativ moslashuvchanlikni rivojlantirishning nazariy asoslarini tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Kommunikativ kompetensiya tushunchasi ilmiy muomalaga D.Hymes tomonidan kiritilgan bo‘lib, olim N. Xomskiyning grammatik kompetensiya modelini tanqidiy baholab, muloqotning ijtimoiy-madaniy kontekstdagi qonuniyatlarini hisobga olishni taklif qildi. Hymesning ta’rifiga ko‘ra, kommunikativ kompetensiya to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponentni o‘z ichiga oladi: rasmiy imkoniyat, amalga oshiruvchanlik, ijroiylilik va munosiblik. Ushbu model keyinchalik M. Canale va M. Swain tomonidan rivojlantirilib, grammatik, sotsiologik, diskursiv va strategik kompetensiyalar sifatida tizimlashtirildi.

Inklyuziv ta’lim kontekstida kommunikativ kompetensiyaning ayniqsa muhim qirrasini ijtimoiy moslashuvchanlik tashkil etadi. A.J. Martin va uning hamkasblari moslashuvchanlikni – shaxsning yangi, o‘zgaruvchan yoki noaniq vaziyatlarga javob sifatida o‘z fikrlash, his-tuyg‘u va xatti-harakatini moslashtirib olish qobiliyati sifatida ta’riflaydi.⁴ Bu ta’rif bo‘lajak pedagog uchun ayniqsa ahamiyatli, chunki inklyuziv sinf – har kuni kutilmagan vaziyatlar, har xil kommunikatsiya ehtiyojlari va turfa xil rivojlanish darajalaridagi o‘quvchilarni o‘z ichiga oluvchi dinamik muhitdir.

R.J. Collie va A.J. Martinning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, pedagogik moslashuvchanlik o‘qituvchi samaradorligining mustaqil va muhim prediktorlaridan biri hisoblanadi. Ularga ko‘ra, moslashuvchan o‘qituvchilar o‘z dars strategiyalarini o‘quvchilarning dolzarb ehtiyojlariga qarab tez va samarali o‘zgartirib, pedagogik qiyinchiliklardan kamroq ta’sirlanadi va professional kuyish (burnout) xavfi nisbatan past bo‘ladi.

L.S. Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi (YRZ) nazariyasi inklyuziv ta’limdagi kommunikativ jarayonlarni tushuntirishda kuchli nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. YRZ – bola mustaqil hal eta olmaydigan, ammo malakali kattaning yordami bilan erishishi mumkin bo‘lgan rivojlanish darajasidir. Inklyuziv sinfda o‘qituvchi har bir o‘quvchining YRZni to‘g‘ri aniqlab, muloqotni shu doirada qurishga qodir bo‘lishi zarur. Bu esa o‘qituvchidan yuksak darajada kommunikativ moslashuvchanlikni talab qiladi: u bir vaqtning o‘zida turli YRZga ega o‘quvchilar bilan samarali muloqot qura olishi lozim.

A. Banduraning o‘z-samaradorlik (self-efficacy) kontsepsiyasiga ko‘ra, shaxsning biror faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishga bo‘lgan ishonchi uning haqiqiy natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘qituvchining inklyuziv muhitda o‘z kommunikativ samaradorligiga ishonchi – inklyuziv ta’limni tatbiq etish muvaffaqiyatining asosiy

⁴Martin A.J., Nejad H.G., Collie R.J., Liem G.A.D. Adaptability: How students' responses to uncertainty and novelty predict their academic and non-academic outcomes // Journal of Educational Psychology. – 2012. – Vol. 104, № 4. – P. 1163–1185.

psixologik omiliga aylanadi. U. Sharma, T. Loreman va Ch. Forinning tadqiqoti shuni isbotladiki, inklyuziv amaliyotlarga nisbatan o‘z samaradorligiga yuqori ishonuvchi o‘qituvchilar maxsus ehtiyojli o‘quvchilarga nisbatan ancha musbat munosabat bildirib, ularni sinfga to‘liqroq qo‘shib oladi.

Ushbu ikkala nazariy yondashuv birgalikda bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash tizimiga aniq yo‘nalish beradi: birinchidan, talabalar inklyuziv muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun turli o‘quvchi profillari bilan ishlash tajribasiga ega bo‘lishlari; ikkinchidan, ularning o‘z-samaradorligini maqsadli mustahkamlash mexanizmlari ta‘lim jarayoniga integratsiya qilinishi zarur.

Adabiyotlar tahlili asosida inklyuziv ta‘lim muhitidagi ijtimoiy-kommunikativ moslashuvchanlik quyidagi asosiy komponentlardan tashkil topadi deb hisoblash mumkin:

1) **Kognitiv moslashuvchanlik** – turli o‘quvchi ehtiyojlari, nogironlik turlarini tezda anglash va darsni qayta tuzish qobiliyati;

2) **Emotsional moslashuvchanlik** – maxsus ehtiyojli o‘quvchi yoki ularning ota-onalari bilan muloqotda his-tuyg‘ularni boshqarish va empatik munosabat ko‘rsatish;

3) **Lingvistik moslashuvchanlik** – nutq tezi, balandligi, murakkabligi hamda noverbal vositalarni o‘quvchi profiliga qarab dinamik ravishda moslashtirish;

4) **Strategik moslashuvchanlik** – kutilmagan kommunikativ qiyinchiliklarda alternativ yo‘l va vositalarni topa bilish qobiliyati;

5) **Madaniyatlararo moslashuvchanlik** – turli etnik, lingvistik va ijtimoiy kelib chiqishli o‘quvchilar bilan muloqotda madaniy sezgirlikni ta‘minlash.

L. Lo‘fgren, H. Lo‘fgren va S. Intratorning tadqiqoti inklyuziv sinflardagi o‘qituvchi kommunikatsiyasini tahlil qilib, yuqoridagi komponentlarning har biri mustaqil rivojlantirishni talab qiladigan ko‘nikma sifatida ko‘rinish berishini tasdiqladi. Shu bilan birga, tadqiqotchilar ushbu komponentlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ta‘kidlab, ularning birini rivojlantirish boshqalariga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini aniqladilar.

X. Khamzina va boshqalarning tizimli sharhiga ko‘ra, bo‘lajak o‘qituvchilarni inklyuziv ta‘limga tayyorlash bo‘yicha mavjud dasturlarning aksariyati nazariy bilim berishga ko‘proq yo‘naltirilgan bo‘lib, amaliy kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishga etarlicha e‘tibor qaratmaydi. Bu holat, ayniqsa, O‘zbekiston kabi rivojlanayotgan inkluziya tizimiga ega davlatlar uchun og‘ir oqibatlariga olib kelishi mumkin: o‘qituvchilar maxsus ehtiyojli o‘quvchilar bilan qanday muloqot qilishni bilmaslikdan qo‘rquv va noaniqlik his qiladi.

L. Florianniing fundamental ishida ta‘kidlanishicha, o‘qituvchilarni tayyorlash tizimi inklyuziv ta‘lim uchun “qo‘shimcha” ko‘nikmalar emas, balki barcha o‘quvchilar bilan samarali ishlashga qodir universal pedagog tarbiyalash maqsadini ko‘zda tutishi kerak. Biroq,

amaliyot ko‘rsatadiki, pedagogik oliy o‘quv yurtlarida inklyuziv kommunikatsiya bo‘yicha alohida kurs yoki modul kamdan-kam uchraydi.

E. Avramidis, P. Bayliss va R. Burdenning keng ko‘lamli so‘rovnomasi natijalariga ko‘ra, umumiy ta‘lim o‘qituvchilarining inklyuziyaga nisbatan munosabati ko‘p jihatdan ularning tayyorgarligi – xususan kommunikativ tayyorgarligi bilan bog‘liq.⁵ Yetarli kommunikativ tayyorgarlikka ega o‘qituvchilar inklyuziv amaliyotlarga ancha ijobiy munosabat bildirishi va uni muvaffaqiyatli amalga oshirishi aniqlangan.

Eng so‘nggi tadqiqotlar ham ushbu xulosalarni tasdiqlaydi: X. Jiang va boshqalarning 2025-yildagi ishiga ko‘ra, bo‘lajak o‘qituvchilarning empatiya darajasi inklyuziv ta‘limga munosabatini bevosita va o‘qitish motivatsiyasi hamda inklyuziv o‘z-samaradorlik orqali bilvosita shakllantirib, kommunikativ moslashuvchanlikni ham ijobiy yo‘nalishda ta‘sirleydi.

Tadqiqot adabiyotlari tahlili asosida bo‘lajak pedagoglarda ijtimoiy-kommunikativ moslashuvchanlikni rivojlantirish uchun quyidagi kompleks yondashuvni taklif qilish mumkin:

Turli nogironlik turlari va maxsus ehtiyoj holatlari simulyatsiyasi orqali talabalar xavfsiz muhitda kommunikativ moslashuvchanlikni mashq qila oladi. R. López-Gavira, A. Moriña va B. Morgadoning tadqiqoti oliy ta‘limda o‘qituvchilarning interfaol strategiyalari amaliy kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishda an’anaviy ma‘ruzalarga nisbatan ancha samarali ekanligini ko‘rsatadi.

Vigotskiyning sotsiomadaniy nazariyasiga asoslangan reflektiv yondashuv talabalarning o‘z kommunikativ xatti-harakatlarini tahlil qilish va ongli ravishda o‘zgartirish qobiliyatini rivojlantiradi. Darsdan keyin refleksiya jurnali yozish, peer-coaching va video tahlil ushbu maqsadga xizmat qilishi mumkin.

Tajribali inklyuziv pedagog nazoratida o‘tkaziladigan kuzatuv amaliyoti bo‘lajak o‘qituvchilarga inklyuziv kommunikatsiya modellarini bevosita kuzatish va o‘z tajribalarini mustahkamlash imkonini beradi. Banduraning ta‘limotiga binoan, muvaffaqiyatli inklyuziv pedagog xatti-harakatini kuzatish talabaning o‘z kommunikativ samaradorligiga ishonchini mustahkamlaydi.

Rasm-piktogrammalar, AAC (Augmentative and Alternative Communication) ilovalar, vizual jadvallar va boshqa vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirish verbal bo‘lmagan kommunikativ kanallarni ham faollashtiradi va lingvistik moslashuvchanlik doirasini kengaytiradi.

⁵ Avramidis E., Bayliss P., Burden R. A survey into mainstream teachers' attitudes towards inclusion of students with special educational needs in the ordinary school in one local education authority // Educational Psychology. – 2000. – Vol. 20, № 2. – P. 193–213.

Xulosa. Inklyuziv ta’lim muhitida bo’lajak pedagoglarning ijtimoiy-kommunikativ moslashuvchanligi – nazariy bilimlar, amaliy ko’nikmalar va psixologik tayyorgarlikning organik uyg’unligini talab qiladigan murakkab ko’p qirrali sifatdir. D. Hymes kommunikativ kompetensiya modeli, L.S. Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi va A. Banduraning o’z-samaradorlik kontseptsiyasi ushbu sifatni rivojlantirishning nazariy poydevori sifatida xizmat qiladi.

Tahlil natijalari shuni ko’rsatadiki, bo’lajak pedagoglar ijtimoiy-kommunikativ moslashuvchanlikning kognitiv, emotsional, lingvistik, strategik va madaniyatlararo komponentlarini bir-biriga bog’liq holda rivojlantirish zarur. Buni ta’minlash uchun pedagogik oliy ta’lim muassasalarida simulyatsiya asosida ta’lim, reflektiv amaliyot va mentor hamkorlik mexanizmlari tizimli ravishda joriy etilishi lozim. Kelajak tadqiqotlarda bo’lajak pedagoglarning inklyuziv kommunikativ moslashuvchanligini o’lchash uchun validlashtirilgan diagnostika vositalari ishlab chiqish va O’zbekiston pedagogika oliy ta’limi kontekstida eksperimental tekshirishlar o’tkazish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O’zbekiston Respublikasi “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020. – 48 b.
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “Inklyuziv ta’limni rivojlantirish to’g’risida”gi Qarori. – Toshkent, 2022.
3. Yo’ldoshev J.G’. Inklyuziv ta’lim: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 210 b.
4. Karimova V.M., Haydarova L.N. Ijtimoiy psixologiya va pedagogika. – Toshkent: TDPU, 2020. – 296 b.
5. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. – Bristol: CSIE, 2002. – P. 3.
6. Martin A.J., Nejad H.G., Collie R.J., Liem G.A.D. Adaptability: How students' responses to uncertainty and novelty predict their academic and non-academic outcomes // Journal of Educational Psychology. – 2012. – Vol. 104, № 4. – P. 1163–1185
7. Avramidis E., Bayliss P., Burden R. A survey into mainstream teachers' attitudes towards inclusion of students with special educational needs in the ordinary school in one local education authority // Educational Psychology. – 2000. – Vol. 20, № 2. – P. 193–213.
8. Florian L., Camedda D. Enhancing teacher education for inclusion // European Journal of Special Needs Education. – 2020. – Vol. 35, № 3. – P. 311–314.
9. Collie R.J., Martin A.J. Adaptability and teachers’ subjective wellbeing // Teaching and Teacher Education. – 2021. – Vol. 105. – P. 103–116.

10. Sharma U., Loreman T., Forlin C. Measuring teacher efficacy to implement inclusive practices // Journal of Research in Special Educational Needs. – 2022. – Vol. 22, № 1. – P. 3–15.

11. Jiang X., Wang Y., Zhang L., Liu H. Pre-service teachers’ empathy, inclusive self-efficacy, and teaching motivation // Teaching and Teacher Education. – 2025. – Vol. 142. – P. 104–118.